

Інклюзивний підхід до побудови навчального процесу

Тім Лорман, Джоан Депплер, Девід Харві¹

Інклюзивна освіта.

Підтримка розмаїття у класі: практичний посібник²

ГОЛОВНІ ТЕМИ РОЗДІЛУ

- Поняття курикулуму.
- Аспекти навчального середовища:
 - матеріали;
 - ресурси;
 - навчальні методи;
 - очікувані результати навчання.
- Адаптації та модифікації курикулуму.
- Інтеграція індивідуальних навчальних завдань до загального курикулуму у процесі:
 - планування модулів;
 - планування уроків.

1

Перед тим, як приступати до розроблення індивідуальної програми, необхідно продумати інклюзивну організацію загального навчального процесу. В багатьох випадках дотримання певного підходу до планування уроків усуває потребу у створенні спеціалізованих програм для окремих учнів. Водночас, цей розділ ми подаємо після матеріалу про індивідуальні програми. Така структура посібника дає змогу, по-перше, ознайомити читачів із загальним інклюзивним підходом до побудови навчального процесу; і, по-друге, розглянути варіанти поєднання цих програм з більш інклюзивними методами навчання, що уможливають досягнення найкращих результатів усіма учнями. Тому спочатку ми спробуємо докладно охарактеризувати інклюзивний підхід до навчання. У цьому розділі йтиметься про такі поняття, як універсальний дизайн для навчання, диференціація викладання, та модифікація програм. Сподіваємося, це

¹ Друкується з дозволу авторів

² Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практ. посіб. / [Тім Лорман, Джоан Депплер, Девід Харві]; пер. з англ. – К.: – СПД-ФО Парашин І.С. 2010. –296 с.

допоможе вам структурувати свою практику викладання та планування навчального процесу для всіх учнів.

Поняття курикулуму

Курикулум є основою для всіх процесів навчання і викладання у школі. Це загальна концепція, всеосяжна за змістом і складна на практиці. У широкому сенсі, курикулум визначає знання, вміння, установки та методи їх формування. Він охоплює такі сфери, як зміст предметів, педагогічні методи і підходи, поточне й підсумкове оцінювання, а також відповідні ресурси для організації, впровадження та викладання навчальних програм (Деппелер, 1998; Національне управління з питань професійної освіти і підготовки, Австралія, 1992). На сторінках цієї книги висвітлено кожен складову такого визначення курикулуму. У цьому розділі ми зупинимося на змісті предметів та ресурсах, які необхідні для впровадження і викладання навчальних програм. Іншими словами, ми докладно розглянемо питання про те, чого слід навчати та як планувати цей процес.

Курикулум складається з двох рівнів – основного (базового) і спеціалізованого (варіативного). Це положення узгоджується з поглядами Гарднера і Буа-Мансілла (1994). До «основного курикулуму» входять предмети, які вважаються базовими та необхідними для всіх учнів. Базовими вони є тому, що закладають основу для подальшого навчання та забезпечують концептуальний і методологічний інструментарій для продовження власної освіти. Їх також вважають необхідними, бо вони покликані підготувати учнів до повноцінної та ефективної участі в суспільному й культурному житті. Відтак, до основного курикулуму належать ази грамотності, рахунок та інші більш функціональні поняття й навички, що слугують фундаментом для подальшого навчання.

І навпаки, термін «спеціалізований курикулум» охоплює всі інші аспекти курикулуму, які умовно можна назвати «неосновними». Цей рівень має велике значення: від допомагає збагатити, поглибити основний курикулум, розширює його межі та надає йому різноманітності. Наповнення основного та спеціалізованого курикулуму диктується контекстом; воно залежить від поглядів, установок і цінностей усіх учасників освітнього процесу. Так, шкільні

предмети на зразок музики та образотворчого мистецтва декому здаються другорядними, і тому їх відносять до спеціалізованого курикулуму. Водночас, прибічники іншої позиції, переконані у високому суспільному значенні музики й мистецтва, вважають вивчення цих дисциплін необхідним і тому вносять їх до основного курикулуму. Більшість учителів уже сформували власне уявлення про оптимальний зміст основного та спеціалізованого курикулуму, причому думка одного педагога може не збігатися з поглядами колег. Але зрештою, саме вона визначає, яким аспектам вчитель схильний надавати більшої ваги у процесі навчання.

Автори переконані, що, незалежно від своїх відмінностей, всі діти повинні мати змогу опанувати предмети як основного, так і спеціалізованого курикулуму. У цьому зв'язку постає питання: скільки часу варто приділяти кожному з цих двох рівнів. Відповідь на нього залежить від конкретних учнів та конкретного навчального контексту. Зокрема, в роботі з деякими учнями необхідно зосереджуватися на складових основного курикулуму, щоб краще підготувати їх до набуття знань, умінь і навичок з його спеціалізованої площини. І навпаки, з іншими дітьми слід ґрунтовніше працювати над предметами спеціалізованого курикулуму, щоб допомогти їм надалі розширювати та вдосконалювати знання, які вони швидко засвоїли в межах основних дисциплін. Та, незалежно від особистості учня, в навчальному процесі мають бути представлені обидва рівні курикулуму. Завдяки цьому поєднанню дитина отримує багатий навчальний досвід. При цьому вона спирається на міцний фундамент і традиційні шкільні дисципліни, які, за висновками науковців, залишаються важливими й актуальними для нашого сьогодення (Гарднер і Буа-Мансілла, 1994; Лорман, 2009).

Навчальне середовище

Отже, з погляду принципів універсального дизайну для навчання (тобто використання різноманітних способів представлення матеріалу, вираження й

залучення), необхідно відповідним чином пристосовувати навчальне середовище. Під цим ми розуміємо п'ять ключових аспектів середовища на уроці, які можна коригувати, причому робити це ще на етапі планування. Це дає змогу «підігнати» курикулум і методику під потреби всіх учнів. Депплер (1998) виділяє такі базові категорії: фізичне середовище, матеріали, ресурси, методика та очікувані результати навчання. Тема створення належного фізичного середовища розкривається в розділі 9. Інші чотири аспекти, які вчитель має враховувати в процесі планування й проведення уроків, представлені нижче.

Матеріали

Зауваження Депплер (1998) щодо підготовки матеріалів, придатних для всіх учнів, переважно стосуються письмового формату. Проте очевидно, що сфера їх застосування набагато ширша. Акцент на друкованих матеріалах свідчить про визнання провідної ролі мови (зокрема завдань на основі читання й письма в сучасній школі). Ця тенденція досі залишається актуальною. Отже, по-перше, пропонується зробити тексти більш читабельними. Це означає, що деяким дітям необхідно надавати матеріали, надруковані великим шрифтом, тоді як для інших – збільшувати інтервал між рядками та використовувати певний тип шрифту. Учням, які опановують нову мову, допоможуть графічні підказки, наприклад супровідні малюнки до тексту. Такі прийоми полегшують процес декодування й розуміння інформації, оскільки текст стає більш «дружнім» для дитини і тому учням, які стикаються з труднощами в цій сфері, не потрібно докладати додаткових зусиль на опрацювання друкованого формату (див. вставку 7.2).

Вставка 7.2. Зауваження щодо підготовки належних друкованих матеріалів

- Підготуйте більш читабельний варіант тексту.
- Виділіть у ньому важливі моменти.
- Зменшуйте обсяг другорядної інформації та спростіть оформлення сторінки.
- Додайте візуальні опори (малюнки, діаграми, «розумові карти»,

ілюстрації).

- Використовуйте додаткові письмові опори й підказки.
- Зменшуйте обсяг матеріалу у вибраному тексті.
- Підготуйте паралельний варіант тексту простою мовою (з коротшими реченнями та зрозумілою лексикою).
- Використовуйте окремі частини матеріалу (найважливіші фрагменти або фрагменти, які відповідають досвіду й інтересам учня).
- Застосовуйте альтернативні матеріали (не слід покладатися винятково на друкований текст; натомість використовуйте моделі, відеофільми тощо).
- Створюйте нові матеріали.
- Використовуйте учнівські робочі папки для повсякденних завдань.

Джерело: Деппелер, 1998

Ще одна стратегія для полегшення розуміння матеріалу – виділення важливих моментів. Це допоможе учневі зосередитися на ключових характеристиках тексту, сформулювати базове розуміння головних подій чи питань з певного уривку. Крім підкреслювання й позначення кольором, для виділення важливого в тексті можна також застосовувати інший варіант цієї стратегії – тобто, зменшувати обсяг другорядних деталей і залишати тільки найнеобхіднішу інформацію. На практиці це означає видалення окремих слів, речень, абзаців і навіть цілих сторінок. І хоча зазвичай такі прийоми не дають читачеві змоги оцінити естетичний бік написаного, вони дають змогу усвідомити сутність викладених у ньому думок. Аналогічно, корисним буде спростити оформлення, зокрема прибрати будь-які відволікаючі та несуттєві посилання в кінці сторінки, діаграми, рисунки.

Поруч із видаленням другорядної інформації існує протилежна методика, яка теж полегшує розуміння тексту та є ефективною для деяких учнів. Йдеться про супровідні візуальні опори до тексту, що допомагають його осмислювати (Фінні,

1988). Цей прийом поширений у навчанні дітей молодшого віку, які спираються на «нетекстові» підказки під час читання оповідань (Хіггінс, 1985). Його також можна застосовувати для дітей, які не вміють або тільки починають вчитися читати, незалежно від віку. Так само, у роботі з дітьми з високим рівнем навичок читання складні уривки тексту корисно супроводжувати письмовими примітками із поясненням тих самих понять простою мовою.

Пристаюючи до модифікації матеріалів, учитель також має продумати змістове наповнення. Беручи до уваги потреби деяких учнів, у тексті для них варто залишати тільки найнеобхідніші елементи, які стосуються основного курикулуму. Так, Деппелер виділяє три типи знань:

1. «обов'язкові» знання (англ. 'must know' knowledge) – істотні знання, володіння якими є необхідною передумовою для подальшого навчання;
2. «рекомендовані» знання (англ. 'should know knowledge') – важливі проте неголовні;
3. «необов'язкові» знання (англ. 'could know' knowledge) – які не належать ні до істотних ні до важливих знань.

Зрозуміло, що головну увагу слід приділяти формуванню «обов'язкових» знань. «Рекомендовані» та «необов'язкові» знання будуть корисними тільки після опанування ключового навчального матеріалу; також, вони можуть заплутати деяких дітей, завести їх у глухий кут. Водночас, завдання вчителя не обмежується зменшенням обсягу інформації та вибором найнеобхідніших фрагментів. Він також має стежити за тим, щоб вибраний зміст стосувався досвіду або відповідав інтересам конкретного учня. Наприклад, під час написання твору учень має просто викласти послідовність подій (а не писати ціле оповідання), спираючись на свій попередній досвід. А наступним завданням для цієї дитини може бути розширення власного схематичного твору та складання на його основі цілого оповідання (що радше стосується «рекомендованого» діапазону навичок).

Крім того, під час проведення уроку важливо враховувати різні стилі навчання. З цією метою слід надавати учням набір матеріалів альтернативного формату. Нині багато навчальних закладів прагнуть вдосконалювати рівень грамотності своїх школярів. У цьому зв'язку рекомендується не перенасичувати уроки завданнями на основі друкованого тексту. Адже деякі учні краще засвоюють зміст окремих предметів, якщо подавати його в інший спосіб, наприклад шляхом обговорення, перегляду відеофільму, створення моделей або через рух. Це зокрема актуально для учнів, які вже тривалий час стикаються з труднощами в опрацюванні друкованих текстів і тому низький рівень впевненості в цій сфері перешкоджає їм опанувати важливі поняття. Також, може виникнути потреба у створенні нових матеріалів як альтернативи до тексту. Така робота вимагає багато часу вчителя, але її результати підуть на користь всім дітям.

Звісно, було б простіше вважати, що наведені рекомендації з підготовки матеріалів стосуються лише деяких учнів або що на диференційованому уроці такі «універсальні» матеріали стануть в пригоді лише тим дітям, яким складно працювати зі звичайними. Проте це не обов'язково так. Науково доведено, що в інклюзивному класі такий підхід корисний навіть для учнів без явно помітних особливих потреб: він сприяє покращенню їхніх показників у багатьох сферах, у тому числі академічних (Коул, Уолдрон і Махд, 2004). Це можна пояснити тим, що в умовах використання таких широко доступних матеріалів нові поняття стають більш зрозумілими навіть для тих учнів, для яких учитель досі не вбачав жодної потреби в диференціації. Від використання в навчанні матеріалів, створених за принципами універсального дизайну, виграють усі. І хоча цей параграф в основному присвячено друкованим текстам, ми б не хотіли, щоб у читачів склалося хибне враження, ніби аналіз доступності даного аспекту навчального середовища на цьому вичерпано. Загальнодоступними мають бути всі матеріали. Наприклад, як зробити документальний матеріал про японську культуру більш доступним для учнів з порушеннями зору або для дітей, які за своїм стилем навчання належить до аудіалів чи кінестетиків? Чи розглянемо іншу ситуацію. На уроці математики клас вивчає додавання й віднімання за допомогою рахівниці. Як зробити рахівницю доступною для учнів з

порушеннями дрібної моторики або для дітей, яким складно даються завдання, що вимагають певного рівня візуально-просторових навичок та гостроти сприйняття? Тому, щоб зробити навчальне середовище справді доступним для кожної дитини, необхідно уважно вивчити не лише тексти, а й всі інші матеріали, що використовуються на уроці.

Ресурси

Багато міркувань щодо ресурсів, у широкому розумінні цього поняття, зокрема підтримки з боку колег, викладено в розділі 5. Однак, крім забезпечення ресурсів такого типу, необхідно також продумати координацію різних видів підтримки, яку надають місцеві соціальні служби й громадянські об'єднання (див. вставку 7.3).

Вставка 7.3. Зауваження щодо ресурсів

- Забезпечуйте додатковий супровід у навчанні (наприклад, шляхом залучення асистентів вчителя (парапедагогів), волонтерів, тьюторів-ровесників, батьків, інших фахівців).
- Координуйте надання послуг соціальними службами й громадськими об'єднаннями.
- Використовуйте допоміжні технічні засоби (комп'ютери, засоби розширеної комунікації, відео, аудіо).
- Співпрацюйте з іншими вчителями.

Школа значно виграє від тісної співпраці з громадою, причому позитивний вплив такої взаємодії не обмежується якоюсь однією сферою. Учитель інклюзивного класу також може скористатися ресурсами громади в своїй діяльності. Іноді для започаткування співпраці достатньо відкрити телефонний довідник або пошукати в Інтернеті інформацію про місцеві громадські об'єднання, які надають підтримку особам з різними видами інвалідності, про різноманітні культурні групи, релігійні общини тощо. Дедалі важливішу роль відіграють організації більш загального характеру, причому деякі з них вважають своєю метою сприяння інклюзивній практиці. Нерідко такі організації

готові надавати поради й підтримку в роботі з інклюзивним класом. Залежно від своєї технічної бази, вони можуть запропонувати й більш відчутні форми допомоги, наприклад надати в тимчасове користування спеціалізоване обладнання. В деяких випадках доцільно звернутися до організацій, які не мають безпосереднього відношення до освіти, але, безперечно, зацікавлені в якісній роботі школи та впровадженні передового педагогічного досвіду. Наприклад, у відповідь на запит навчального закладу та об'єктивно підтверджену потребу, благодійне товариство, на зразок ротарі-клубу, погодиться провести від імені школи кампанію зі збирання коштів для закупівлі потрібних ресурсів. Такі організації переважно працюють на волонтерських засадах. Школам, які намагаються створювати умови для інклюзивної освіти, також корисно вивчити варіанти співпраці з не-волонтерськими організаціями.

Зокрема, слід згадати про державні агенції, що опікуються питаннями людей з певним видом інвалідності. Вони часто готові забезпечити необхідну допомогу, іноді на комерційній основі. Крім того, надання послуг особам з особливими потребами та з певними видами інвалідності входить до обов'язків національних чи місцевих органів у галузі охорони здоров'я, освіти, юстиції або соціального забезпечення, залежно від вашої місцевості. Очевидно, що різні органи влади забезпечують неоднаковий рівень підтримки, однак необхідно використовувати всі ці потенційні можливості й ресурси повною мірою за умови, що той чи той вид підтримки є потрібним і корисним. Така додаткова підтримка може надходити у формі порад, координування програми послуг та іноді – у вигляді прямої передачі матеріальних ресурсів школі.

Що ж до використання технологій, то запропонувати будь-які конкретні рекомендації з цього приводу нині доволі складно. З огляду на стрімкі зміни й розвиток галузі, цілком ймовірно, що до виходу книжки (чи навіть блогу!) про переваги тих чи інших пристроїв, ці технічні засоби поступляться місцем іншим новинкам чи навіть встигнуть застаріти. Зауважимо лише, що впровадження комп'ютерних технологій для підтримки всіх учнів на сьогоднішній день стало звичайним явищем, принаймні в західних школах. Крім того, було створено цілу низку спеціальних технічних засобів, головним чином для підтримки учнів з інвалідністю, які також виявляються корисними в навчанні всіх дітей. Завдяки технологіям усі діти можуть спілкуватися, досягати своїх академічних цілей і

навіть знаходити нових друзів в онлайн-овому середовищі. Іноді їх позначають терміном «допоміжні технічні засоби» (див. приклади у вставці 7.4), оскільки їх головне призначення – допомагати учням виконувати інші завдання. Водночас, коштують вони досить дорого, а тому вчителі й школи мають дуже зважено підходити до придбання будь-якого обладнання, покликаного сприяти навчальній діяльності. Необхідно пересвідчитися в тому, що заплановані для купівлі технічні засоби справді потрібні для розв'язання певного завдання в роботі з дитиною. По-друге (і це очевидно), слід забезпечити, щоб учні вміли з користю застосовувати той чи інший пристрій. В нашій практиці траплялися випадки, коли школи піддавалися на рекламні пропозиції з описом чудових характеристик певного технічного засобу, а виявлялося, що діти, для яких він був призначений, не могли з ним працювати.

Вставка 7.4. Приклади допоміжних технічних засобів

Нижче коротко описані деякі допоміжні технічні засоби, що наразі використовуються в школах.

- **Перемикачі.** Перемикачі бувають різного розміру. Їх застосовують для активації записаних повідомлень, іграшок, пристроїв тощо, якими можна керувати перемикачем типу «ввімкнути-вимкнути». Також, було розроблено спеціальне програмне забезпечення, яке уможливорює навігацію між комп'ютерними програмами лише за допомогою такого двопозиційного перемикача. Сфера застосування цієї технології майже безмежна.
- **Альтернативні пристрої для введення даних.** Нині існує широкий вибір альтернативних пристроїв на додаток до звичайної клавіатури, в тому числі: джойстики, адаптовані клавіатури, трекболи (шарові маніпулятори), сенсорні панелі, електронні пристрої вказування, системи керування без використання рук (шляхом вдихання й видихання повітря) та інші пристрої вказування, які кріпляться до голови користувача. До деяких адаптованих клавіатур в комплекті також додаються накладні клавішні панелі, що дають змогу змінювати маркування й розташування кнопок; мають кнопки більшого розміру; або втілюють спеціальні дизайнерські рішення для роботи в різних

ергономічних умовах.

- **Принтери та дисплеї системи Брайля.** Ці пристрої дають змогу виводити з пам'яті комп'ютера брайлівський рельєфно-крапковий текст. Брайлівський дисплей допомагає читати текст з екрану за допомогою тактильного сприйняття.
- **Програми розпізнавання мови (голосове введення тексту).** Завдяки значно вищому рівню точності цієї технології, учень може вводити текст або працювати з комп'ютером, вимовляючи команди в мікрофон.

Джерело: Microsoft Corporation (2008).

Оцінюючи потребу в закупівлі того чи іншого допоміжного пристрою, спершу варто впевнитися в тому, що нове обладнання або комп'ютерна програма не дублюватиме функцій уже наявних ресурсів. Наприклад, хоча програма Microsoft Word далека від зразка універсальної доступності, проте цей текстовий редактор дуже поширений і містить низку корисних характеристик. Однією з них є функція «Автореферат», яка допомагає зменшувати великі частини тексту до коротких і більш значущих фрагментів. Інша функція програми – читання документів уголос із високим ступенем точності. Подібні характеристики допомагають учителям та учням суттєво заощадити час і зусилля без додаткових фінансових витрат. Крім того, було б неправильно вважати, що адаптивні пристрої адресовані винятково тим учням, які стикаються з труднощами. Адже загальний сенс адаптивних технологій полягає в тому, що ними можуть користуватися всі діти і лише вигравати від цього. Також, вони мають широку сферу застосування як у школі, так і поза її межами, а до потенційних користувачів належать учителі та учні. Зокрема, деякі частини цієї книжки були написані за допомогою програми голосового введення тексту. Її розробили для людей, яким звичайна клавіатура недоступна. Однак у нашому випадку застосування цієї програми пояснювалося не необхідністю, а зручністю та особистими вподобаннями.

Технології швидко змінюються, і ми є свідками їх стрімкого розвитку. Нові більш досконалі моделі з'являються настільки часто, що будь-яка книжка з описом недавніх досягнень майже застаріває ще до своєї публікації. Тому ми не беремося докладно висвітлити цю тематику і за інформацією про останні

розробки в галузі допоміжних технологій рекомендуємо звертатися до одного з найкращих джерел – дедалі більш всюдисущого Інтернету.

Методи навчання

У розділі 8 йтиметься про навчальні підходи з конструктивістської педагогіки, які ґрунтуються на принципі учнівської співпраці. Водночас, у процесі наукових досліджень кілька інших більш загальних методів підтвердили свою ефективність для роботи з розмаїтим учнівським колективом і з широким діапазоном індивідуальних потреб. Ці науково обґрунтовані інклюзивні навчальні методики коротко перелічено у вставці 7.5. Список залишається актуальним для сучасної школи і в жодному разі не є вичерпним.

Вставка 7.5. Інклюзивні методи навчання, орієнтовані на вчителя

- Використовуйте моделювання, докладні пояснення і забезпечуйте багато практики.
- Додатково крок за кроком демонструйте застосування потрібного вміння.
- Перед вивченням теми пояснюйте нову лексику й поняття на конкретних прикладах.
- Використовуйте рольові ігри та ігрове моделювання.
- Більше взаємодійте з учнями: диференціюйте кількість навчальних завдань для учня залежно від спроможності їх виконати, створюйте можливості для керованої практики та часто надавайте зворотний зв'язок.
- Використовуйте різноманітні способи зворотного зв'язку (бонуси, сертифікати, інші системи винагороди).
- Частіше хваліть учнів та намагайтеся бути конкретними в своїй похвалі.
- Застосовуйте методики кооперативного навчання та навчання в парі з партнером.

- Використовуйте різні форми роботи – не покладайтеся на пасивне слухання. Враховуйте різні вподобання учнів щодо організації навчальної діяльності, в тому числі на основі візуального, кінестетичного сприйняття тощо.
- Варіюйте темп викладання: давайте більше часу для усної відповіді, за потреби; скоротіть інструкції та повторіть ключові пункти.
- Диференціюйте кількість часу на виконання поставленого завдання відповідно до індивідуальних потреб.
- Ставте більше запитань і диференціюйте рівень їх складності для різних учнів.
- Надавайте підказки чи опори (метод підтримуючої дії) для полегшення відповіді.
- Використовуйте різні формати учнівської відповіді (іншими словами, не покладайтеся лише на письмові роботи, а дайте учням можливість продемонструвати набуті знання за допомогою діаграми, аудіо-запису, шляхом створення постерів, моделей, відеороликів тощо).
- При проведенні уроків враховуйте особисті зацікавлення та особливі таланти.
- Інтегруйте діяльність з формування соціальних навичок, життєвих навичок та прикладних академічних знань у курикулум для всіх учнів.
- Намагайтеся якомога ширше вводити елементи метакогнітивного пізнання та вироблення стратегій вирішення проблем (Наприклад: «Що допоможе мені в цій ситуації?» або «Як інакше можна вирішити цю проблему?») для всіх учнів.
- За можливості, інтегруйте стратегії регулювання власної діяльності (самомоніторинг, самовиправлення, самопідкріплення).
- У процесі оцінювання використовуйте критеріально-співвіднесені завдання та завдання, що передбачають оцінку їх виконання

(презентації портфоліо, демонстрації, виставкові моделі тощо).

- Інтегруйте в методику навчання елементи прямого спостереження та оцінки.

Після ознайомлення з рекомендаціями вставки 7.5 може скластися враження, що запропоновані методики мало відрізняються від повсякденної практики ефективного вчителя, незалежно від того, працює він в інклюзивному класі чи ні. І це абсолютно правильний висновок. Набір навичок успішного вчителя інклюзивного класу переважно збігається з нашими уявленнями про ефективну педагогічну діяльність загалом. А відтак припущення, ніби для навчання розмаїтого учнівського колективу існують якісь суттєво відмінні та набагато дієвіші стратегії, є значною мірою хибним. Для хорошого інклюзивного вчителя завжди характерна любов до своєї справи, а також уміння відповідати на потреби всіх дітей у класі та враховувати їх на підготовчому етапі – під час планування навчального процесу.

Очікувані результати навчання

Коли йдеться про вимоги до рівня знань, умінь і навичок, слід пам'ятати, що в цьому аспекті диференціація має неабияке значення. Усім учням необхідно забезпечувати доступ до таких самих видів діяльності та завдань, проте рівень очікувань щодо досягнення ними тих чи інших навчальних результатів та міри досягнення цих результатів можна варіювати індивідуально для кожного учня. Зазвичай, для цього краще використовувати завдання відкритого типу, де можливі різні відповіді. Деякі зауваження щодо коригування очікуваних результатів навчання вміщено у вставці 7.6.

Вставка 7.6. Міркування щодо очікуваних результатів навчання

- Чи можуть усі учні виконати одну й ту саму навчальну діяльність та досягти однакових результатів?
- Чи можуть усі учні виконати одну й ту саму навчальну діяльність, але

досягати очікуваних результатів на різних рівнях у межах однієї програми (курукулуму)?

- Чи можуть усі учні виконати одну й ту саму навчальну діяльність, але досягати очікуваних результатів за різними програмами (курукулуму)?

Третє запитання вставки 7.6 змушує нас відійти від ідеалу універсального дизайну для навчання. До такого варіанту слід вдаватися в останню чергу, однак, за деяких обставин, він єдиний з можливих і тому досить поширений на практиці. Розглянемо приклад його застосування на уроці з природознавства (тема «Квіти»). Більшість учнів мають порівняти будову різних видів квітів. Певний учень також бере участь у цій діяльності, проте його очікуваний результат радше стосується базових задач курикулуму: дитина має навчитися називати кольори квітів, які наразі вивчають її однолітки. Таким чином, учень з особливими потребами і решта долучаються до тієї самої навчальної діяльності, але вимоги до них різні.

Очевидно, що перший пункт вставки 7.6 щодо виконання учнями тих самих навчальних завдань та досягнення однакових результатів найбільше узгоджується з основною ідеєю універсального дизайну. В наступному запитанні йдеться про організацію роботи учнів над тими самими навчальними завданнями, проте з акцентом на різнорівневих вимогах у межах однієї програми (курукулуму). Тому за своєю сутністю воно ближче до диференційованого навчання. Наприклад, учитель демонструє малюнок та просить учнів скласти коротке оповідання до нього. Деякі діти готують твір на одну сторінку, тоді як їхній товариш має лише написати два речення. Фактично, весь клас працює над однією задачею з програми – «написання коментарів до малюнку», але розв'язується вона на різних рівнях, з різними вимогами та критеріями оцінки успіху.

Тут доречно було б описати низку методик, які допоможуть вам аналізувати й інтерпретувати місцевий курикулум, щоб привести його у відповідність із трьома принципами універсального дизайну для навчання. Однак такий опис видається зайвим, оскільки наразі вже існує чудовий методичний ресурс. Інтерактивний за формою та вичерпний за викладом, він містить більше порад і

рекомендацій, ніж здатна охопити ця книжка. Тому, не бажаючи винаходити й так досконалий велосипед, пропонуємо звернутися до Центру прикладних спеціальних технологій (Centre for Applied Special Technology, CAST, адреса в Інтернеті: www.cast.org). Також, хочемо окремо звернути увагу на безцінні матеріали з веб-сторінки Teaching Every Student [Навчаємо кожного учня] за адресою www.cast.org/teachingeverystudent, яка є безкоштовною та зручною в користуванні.

Адаптації та модифікації курикулуму

Як уже зазначалося в цьому розділі, перевагу слід надавати універсальному дизайну для навчання. Водночас, за певних обставин застосування цього підходу неможливе, наприклад через директивний і негнучкий характер місцевого офіційного курикулуму. Концепцією універсального дизайну для навчання передбачено, що вчитель інтерпретує курикулум з тим, щоб забезпечувати потреби кожної дитини без подальших модифікацій. Та в деяких випадках педагоги не мають такої свободи дій та змушені дотримуватися підходу, який визначають керівні органи в галузі освіти. Зазвичай, в таких освітніх системах на вчителів покладають зобов'язання чи заохочують їх адаптувати й модифікувати курикулум лише для тих учнів, які того потребують. В інших країнах допускається певна інтерпретація курикулуму, наскільки того вимагають принципи універсального дизайну, але іноді самі вчителі сумніваються в доцільності такого шляху. Вони вважають, що замість розширення навчального змісту й методики для всього класу, для учнів набагато кориснішою буде адаптація і модифікація курикулуму в індивідуальному порядку. Тому пропонуємо розглянути, на нашу думку, менш бажану, однак прагматичну альтернативу концепції універсального дизайну для навчання. Іншими словами, йдеться про адаптацію та модифікацію курикулуму, які дають змогу встановлювати зв'язки між ним та індивідуалізованою програмою окремої дитини. При цьому деякі з описаних нижче методик також адресовані послідовникам універсального дизайну. Відтак, ми переконані, що цей матеріал буде важливим для всіх читачів.

Визначення зв'язків між індивідуальними навчальними задачами та загальним курикулумом

Індивідуалізований навчальний план необхідно якомога тісніше інтегрувати в матеріал звичайної шкільної програми. Лише в такому випадку його втілення

сприятиме процесу інклюзії. Багатьом учителям складно узгоджувати ІНП із загальним курикулумом, тому в минулому багато дітей з ІНП навчалися окремо від однолітків (Гудман і Бонд, 1993). Така практика призводила до ізоляції деяких учнів, незважаючи на їхню фізичну присутність у класі, що суперечить сутності інклюзії. Запропоновані нижче рекомендації допоможуть організувати роботу на уроці за звичайною програмою з урахуванням індивідуальних цілей деяких дітей.

Планування модулів

Як під час вивчення навчального модуля створювати можливості для реалізації індивідуальних навчальних цілей окремих учнів? Над цим питанням необхідно поміркувати ще на етапі його планування. Навчальний модуль – це послідовність уроків чи занять з певної теми (чи тем), що спрямована на досягнення очікуваного результату або результатів, визначених програмою. Так, прикладом модуля є низка уроків фізкультури з навчання гри в хокей, де один урок присвячено вивченню правил, другий – виробленню певних навичок, третій – взаємодії членів хокейної команди, а решта занять відводиться для практичного відпрацювання знань та вмінь під час коротких ігор. Передбачається, що наприкінці модуля учні мають знати правила хокею та здобудуть необхідну підготовку для цієї гри.

Під час планування модулів важливо звернути увагу на окремі складові, де є можливість впровадження індивідуалізованих цілей. Це можна робити в структурований спосіб. У вставці 7.7 перелічено вісім базових елементів розроблення інклюзивного навчального модуля.

Вставка 7.7. Вісім базових елементів підготовки інклюзивного навчального модуля

1. Центральне питання чи проблема модуля.
2. Цікавий факт, вислів чи ситуація для формування мотивації.
3. Уроки, пов'язані із центральним питанням чи проблемою.
4. Набір джерел із докладною інформацією.

5. Підсумкові проекти.
6. Різні формати уроків.
7. Оцінювання на основі різноманітних методик.
8. Гнучкі способи самовираження учнів.

Джерело: Оноско і Йоргенсен, 1998.

Дотримання цієї схеми з восьми базових елементів дає змогу створювати навчальні модулі, які наближені до ідеалу універсального дизайну та підходять для всіх учнів. Побудовані таким чином, вони мало відрізняються від звичного уявлення про навчальний модуль, якщо така відмінність взагалі існує. Власне, Оноско і Йоргенсен пропонують відмовитися від традиційної концепції та, замість тем, організовувати модулі навколо певного питання чи проблеми. Останнім часом ця ідея набула більшої актуальності на тлі нинішнього інтересу до «великих ідей» – фундаментального поняття зворотного підходу до розроблення курикулуму (англ. backwards curriculum design approach). Його рекомендують МакТай та ін. (2004) та підтримує Лорман (2009). Однак це не означає, що модуль не має бути прив'язаний до певної навчальної теми. Скоріше в даній ситуації увага зосереджується на конкретних проблемах і питаннях у рамках цієї теми, і навколо них організовано діяльність вчителя та учнів. Наприклад, замість присвятити модуль з природознавства темі генетики, вчитель пропонує класу досліджувати її в більш ефективний спосіб – через призму центрального запитання або проблеми, зокрема: «Чи етично клонувати тварин?»

Застосування такого проблемно-орієнтованого підходу спонукає учнів шукати відповідь на ключове запитання і в процесі такого пошуку вони пізнають генетику у різний спосіб та під різним кутом. Відтак, роль учителя полягає в тому, щоб забезпечувати їм належне ресурсне середовище для вивчення окресленої проблеми чи проблем та, спираючись на власні знання, спрямовувати їхню діяльність і допомагати систематизувати новий матеріал. У цій моделі є місце для окремих, і навіть традиційних, уроків, де діти отримують інформацію та навички для дослідження центрального запитання. Завдяки

проблемно-орієнтованому підходу до розроблення інклюзивних модулів кожен учень може досягати результатів відповідно до свого індивідуального рівня здібностей. Не варто розраховувати на існування єдиного шаблонного курикулуму, який намагається втиснути всіх учнів у стандартні рамки та містить однакові вимоги. Адже для деяких учнів такі вимоги встановлюють надто високу й навіть недосяжну планку і, водночас, звужують простір для творчої пізнавальної діяльності інших. Під час дослідження певної проблеми чи питання кожна дитина працює на своєму індивідуальному рівні, а її успішність оцінюють лише в порівнянні з її попередніми успіхами. Звісно, в основі цього підходу лежить припущення, що всі учні спроможні вирішувати проблеми. І це справді так. Всі люди без винятку вирішують проблеми від народження, починаючи від плачу, щоб привернути увагу матері, й поступово переходячи до складніших форм вирішення проблем у процесі фізичного, когнітивного й емоційного розвитку. У навчанні педагоги мають ставити перед учнями проблеми із кількома можливими варіантами рішення та давати змогу продемонструвати ці рішення в різній спосіб. Уміння помічати, на якому рівні працюють учні, та враховувати його в організації навчальної діяльності є важливою складовою репертуару ефективного вчителя.

Модульне вивчення предмета на основі центрального питання чи проблеми сприяє індивідуалізації навчання всіх учнів. Як наслідок, педагогу набагато легше інтегрувати завдання індивідуалізованого навчального плану до звичайного курикулуму. Ми рекомендуємо спочатку скласти план модуля для всього класу і лише потім шукати точки дотику між матеріалом загальної програми та індивідуалізованими програмами для окремих учнів.

Представлений на рис. 7.1 план навчального модуля (див. також форму 13 у розділі «Зразки корисних документів») містить усі вісім складових інклюзивного планування, які ми розглядали вище.

Рисунок 7.1. Методика планування навчального модуля

План модуля			
Дати:	<i>1 – 25 березня</i>	Клас:	<i>9С</i>
Предмет: <i>Історія – Перша світова війна</i>			

Центральні питання/проблеми:

Чи можна було уникнути Першої світової війни?

Яким було життя солдатів?

Які наслідки мала ця війна на сучасне життя людей?

Мотиваційний елемент:

Документальний фільм про Першу світову війну із подальшим обговоренням

Серія взаємопов'язаних уроків

1. Вступ до Першої світової війни. Причини, людські втрати, географія бойових дій

2. Чи можна було уникнути Першої світової війни? Дебати за участю всіх учнів.

3. Яким жилося солдатам? Інтернет-дослідження в комп'ютерному класі.

4. Як жилося солдатам? Дослідження в бібліотеці.

5. Як жилося солдатам? Групові презентації.

6. Екскурсія до меморіалу війни.

7. «Запишемо й обговоримо», відеофільм про життя під час війни

8. Візит до класу ветеранів Другої світової війни та представників цивільного населення. Вони розповідають про своє життя під час війни.

9. Які наслідки мала Перша світова війна на життя сучасного світу?

Підсумкові проекти:

Індивідуальні проекти з відповіддю на центральні запитання.

Поточне оцінювання (на додаток до підсумкових проектів)

Коли?	Аспект теми /навички	Форма	Як учень(учні) мають продемонструвати засвоєні знання?
Урок 2	Причини Першої світової війни	Дебати за участю всіх учнів.	Подання аргументів у письмовій формі. Вербальна презентація ідей. Акцент на розвитку аргументації.
Урок 5	Розуміння людських втрат у війні. Умови життя солдатів.	Презентація результатів групової діяльності в класі (5 хв. на групу)	Групи надають роздавальні матеріали. Підготовка матеріалів до презентації. Здатність відповідати на запитання
Урок 9	Розуміння наслідків Першої світової війни для сьогодення.	Обговорення в режимі «мозкового штурму».	Участь у «мозковому штурмі». Розширення ідей інших учнів.

Отже, в наведеному прикладі відображено головні елементи планування інклюзивного модуля, що уможливають його адаптацію та модифікацію. Слід зауважити, що така методика розроблення модулів достатньо добре узгоджується з підходом до планування, який обстоюють прихильники універсального дизайну. Відмінність між ними (тобто між адаптацією та універсальним дизайном) не завжди чітко окреслена, й іноді в тому і в тому випадку застосовують однакові стратегії та ідеї. Представлений зразок плану навчального модуля містить центральні проблеми чи питання, опис послідовності уроків та підсумкових проєктів, а також включає схему поточного оцінювання. Читачі, напевно, помітили, що в графі «поточне оцінювання» можна запланувати перевірку знань з різних аспектів загальної теми модуля та вказати відповідні завдання. Таким чином, учитель варіює методики поточного

оцінювання й тим самим дає учням змогу продемонструвати набуті знання в зручний для них спосіб. Це знову ж таки вказує на зв'язок з одним із принципів універсального дизайну. Наявність графі «поточне оцінювання» допомагає педагогові відстежувати успіхи учнів у засвоєнні матеріалу модуля та вносити потрібні корективи, якщо діти з ним не справляються. Завдяки своїй гнучкості, така методика придатна для складання планів майже в будь-якому контексті. Крім того, попри відкриту форму, вона забезпечує доволі структуровану систему викладання, де можна знайти місце для індивідуальних начальних пріоритетів учнів, які цього потребують.

Для інтеграції індивідуальних цілей і завдань у готовий план модуля спершу необхідно зіставити його з ІНП та намітити «точки дотику» між обома документами, де робота над індивідуальними цілями логічно «вплітається» у вивчення модуля. В цьому вам допоможе заповнена форма на рис. 7.2 на додаток до попереднього плану модуля на тему Першої світової війни (див. також форму 13 у розділі «Зразки корисних документів»).

Рисунок 7.2. Методика планування навчального модуля та інтеграції індивідуальних завдань

План модуля:	
інтеграція індивідуальних завдань	
Дати: 1 – 25 березня	Дитина: Сандра Д.
Клас: 9С	
Предмет: Історія – Перша світова війна	
Центральні питання/проблеми:	Відповідні цілі:
<ul style="list-style-type: none"> • Чи можна було уникнути Першої світової війни? • Яким було життя солдатів? • Які наслідки мала ця війна на сучасне життя людей? 	<ul style="list-style-type: none"> • Вдосконалити навички вербальної комунікації. • Розвивати навички дрібної моторики. • Формувати навички користування комп'ютером.

Серія взаємопов'язаних уроків	Взаємопов'язані індивідуальні завдання:
1. Вступ до Першої світової війни. Причини, людські втрати, географія бойових дій	
2. Чи можна було уникнути Першої світової війни? Дебати за участю всіх учнів.	До кінця березня Сандра навчиться вербально презентувати інформацію перед класом разом з групою (ціль 1, завдання 3).
3. Яким жилося солдатам? Інтернет-дослідження в комп'ютерному класі.	До кінця березня Сандра навчиться наводити курсор на ярлик Інтернет-браузера та активувати цю програму клацанням «мишки» (ціль 3, завдання 1).
4. Як жилося солдатам? Дослідження в бібліотеці.	До кінця березня Сандра навчиться самостійно перегортати сторінки в книжці (ціль 2, завдання 3).
5. Як жилося солдатам? Групові презентації.	До кінця березня Сандра навчиться вербально презентувати інформацію перед класом разом з групою (ціль 1, завдання 3).
6. Екскурсія до меморіалу війни.	
7. «Запишемо й обговоримо», відеофільм про життя під час війни	
8. Візит до класу ветеранів Другої світової війни та представників цивільного населення. Обговорення на тему «Життя під час	

<i>війни».</i>	
<i>9. Які наслідки мала Перша світова війна на життя сучасного світу?</i>	
Пропонований підсумковий проект: <i>Запис «радіопередачі» з повідомленням новин із того історичного періоду.</i>	

Як видно з рис. 7.2, відповідні довготермінові цілі, перелічені навпроти запитань, стосуються всього модуля загалом. Далі навпроти запланованої послідовності уроків визначено окремі навчальні завдання. Така схема допомагає вчителю тримати в полі уваги конкретні навчальні завдання дитини у процесі планування уроків та передбачити належні види діяльності для їх реалізації. Такі завдання вказано не для всіх уроків. Адже необов'язково, щоб кожне заняття модуля було присвячено досягненню тієї чи іншої цілі ІНП. Достатньо провадити адекватну роботу у визначеному напрямі упродовж навчального року. Для цього педагог спеціально акцентує увагу на певній довготерміновій цілі під час окремих «ключових» уроків модуля.

Планування уроків

Отже, після складання плану модуля можна приступати до розроблення окремих уроків з нього. Існують різноманітні способи підготовки поурочних планів, і вчителі часто дотримуються певного формату, спеціально пристосованого до власного стилю планування. Методика, запропонована на рис. 7.3, являє собою розширений варіант «Плану уроку» з розділу 5 (див. форму 6 «Зразках корисних документів»). Вона дає змогу впорядкувати думки та визначити підхід до проведення уроку. Також, на нашу думку, вона допомагає планувати діяльність асистента вчителя (парапедагога), з яким ви працюєте. Ми також надаємо їй перевагу в своїй роботі, бо завдяки простоті й

зручності, майже будь-який вчитель зможе адаптувати її до свого індивідуального стилю планування. Залежно від вашого способу підготовки до уроків, такі плани бувають більш або менш детальними. Звісно, міру деталізації кожен педагог визначає для себе сам, керуючись місцевими стандартами своєї професії. Водночас, якщо у процесі планування ви спробуєте втілювати положення й рекомендації цього розділу, це сприятиме логічній та значимій інтеграції цілей конкретної дитини до звичайної навчальної програми (курикулуму).

План уроку

Предмет/клас Природознавство, 3 клас Дата і час _____

Тема уроку: *Жива природа ставку: від пуголовка до жаби. Урок 3 з навчального модуля (загалом 6 уроків)*

Мета уроку:	<i>Познайомити дітей із життєвим циклом «від пуголовка до жаби»</i>
Центральна проблема:	<i>Що відбувається, коли пуголовки перетворюються на жаб?</i>
Матеріали:	<i>Класний акваріум та пуголовки, яких назбирали минулого тижня. Схема «Від пуголовка до жаби». Книжки з теми.</i>
Хід уроку:	<i>Учитель представляє тему уроку та пропонує дітям відповісти на запитання: «Що відбувається, коли пуголовки перетворюються на жаб?» Учні мають дослідити цю проблему за допомогою Інтернету, книжок, власних</i>

	<p><i>спостережень за акваріумом та шляхом колективного обговорення в малих групах. Далі, спираючись на результати своєї пошукової діяльності учні мають зобразити послідовність етапів перетворення пуголовка на жабу.</i></p>
Домашнє завдання:	<p><i>Для цього уроку немає.</i></p>
Учениця з особливими потребами	<p><i>Кейті</i></p>
Індивідуальні завдання для цього уроку	<p><i>До кінця третього семестру Кейті навчиться зосереджувати погляд на чорному кружечку завбільшки з монету на білому фоні щонайменше впродовж 45 секунд (ціль 3, завдання 3).</i></p>
Інклюзивні матеріали й методики:	<p><i>Поки група Кейті спостерігає за пуголовками в акваріумі, одного пуголовка пересаджують у менший акваріум, який ставлять навпроти великого білого аркуша. Педагог заохочує Кейті стежити очима за рухами пуголовка. Інші учні також спостерігатимуть за пуголовком у маленькому акваріумі, намагаючись помітити певні зміни.</i></p>
Альтернативна методика оцінювання:	<p><i>Педагог фіксує час візуального стеження за предметом.</i></p>
Учитель:	<p><i>Представляє тему; об'єднує клас у групи; дає завдання; працює з кожною групою та надає допомогу, за потреби; організовує презентацію результатів роботи груп; проводить заключне обговорення з теми уроку з допомогою схеми.</i></p>
Асистент педагога (пара педагог)	<p><i>Під час уроку переходить від однієї групи до іншої та заохочує дітей робити свій внесок у спільну діяльність. Поки група Кейті працює біля</i></p>

Оцінювання:	<p><i>великого класного акваріума, допомагає пересадити одного пуголовка до меншого акваріума. Спонукає Кейті стежити очима за пуголовком та фіксує час візуального спостереження та записує це в журналі. Запрошує інших дітей поспостерігати за пуголовком у меншому акваріумі. Пропонує Кейті поспостерігати за великим акваріумом.</i></p> <p><i>За результатами своїх досліджень діти мають зобразити в правильній послідовності етапи перетворення пуголовка на жабу.</i></p>
--------------------	---

Рисунок 7.3. Форма для планування уроків

У цій формі для планування уроків враховано індивідуальні завдання. В ній вчитель також коротко описує методики вирішення цих завдань у контексті уроку. Ця графа адресована дітям з особливими потребами, але зауважимо, що використовувати її слід не тільки тоді, коли йдеться про вироблення певних навичок згідно з ІНП. Вона також слугує для планування модифікацій під час уроків, де роботи над індивідуальними навчальними завданнями не передбачено. Таким чином, ми знову повертаємося до питання про те, які адаптації та модифікації можна застосовувати в інклюзивному класі для окремих учнів. Якщо ви уважно ознайомилися з матеріалом цього розділу, то напевно зможете пригадати види адаптацій і модифікацій, які допомагають створювати сприятливі умови для навчання дітей. У різних параграфах ми розглянули міркування стосовно матеріалів, ресурсів, методики та очікуваних результатів навчання. Ці рекомендації, а також поради розділу 9 щодо фізичного середовища, покликані стати орієнтиром для впровадження можливих адаптацій чи модифікацій на уроках у звичайному класі. Наостанок підкреслимо, що наведені тут зауваження можуть бути однаково корисними для вчителів, які дотримуються концепції універсального дизайну для навчання, і для їхніх колег, які надають перевагу адаптаціям і модифікаціям спеціально орієнтованих на певних учнів .

Отже, цей розділ, а також попередній розділ 6, мають на меті озброїти вас порадами й інструментами планування для інклюзії. Автори намагалися дати загальну характеристику та висвітлити практичні аспекти двох основних підходів такого планування, які застосовуються наразі в школі, – універсального дизайну для навчання та здійснення адаптацій і модифікацій спеціально орієнтованих на певних учнів для інтеграції індивідуалізованих програм у загальний навчальний процес. Ми щиро переконані, що з двох представлених підходів найбільш інклюзивним є універсальний дизайн для навчання. Водночас ми усвідомлюємо, що за певних умов необхідними є адаптації й модифікації спеціально орієнтовані на певних учнів, і погоджуємося, що цей підхід також може сприяти досягненню загальних цілей інклюзії. В наступному розділі ми пропонуємо читачам, спираючись на отримані знання з інклюзивного планування, розглянути деякі методи навчання, які допоможуть вам створювати умови для ефективної інклюзії на своєму уроці.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Курикулум – документ, пов’язаний із викладанням і засвоєнням знань, умінь і навичок. Він охоплює такі питання, як зміст предметів, педагогічні методи і підходи, поточне оцінювання та оцінку ефективності навчання, а також відповідні ресурси для організації, впровадження та викладання навчальних програм.

Універсальний дизайн для навчання – процес інтерпретації відповідного курикулуму в значиму навчальну діяльність, що є доступною для всіх учнів у класі та включає можливості для застосування множинних способів представлення матеріалу, вираження та залучення.

Основний курикулум – частини курикулуму, які вважаються базовими і необхідними для всіх учнів.

Допоміжні технічні засоби – технічні засоби, які були спеціально розроблені для забезпечення підтримки дітям з інвалідністю, проте мають ширшу сферу застосування.

ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ ТА РЕФЛЕКСІЇ

1. Які перешкоди, на вашу думку, можуть заважати впровадженню концепції універсального дизайну для навчання у процесі розробки курикулуму та методики?
2. Коли в адаптаціях та модифікаціях курикулуму немає потреби?
3. Чим універсальний дизайн для навчання відрізняється від адаптацій і модифікацій? Що спільного між цими двома підходами?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Goodman, J.F. & Bond, L. (1993). The individualised education program: A retrospective critique. *Journal of Special Education*, 26(4), 408–22.

Onosko, J.J. & Jorgensen, C.M. (1998). Unit and lessons planning in the inclusive classroom: Maximising learning opportunities for all students. In C.M. Jorgensen (Ed.), *Restructuring high schools for all students: Taking inclusion to the next level* (pp. 273-85). Daltimor MD: Paul H. Brookes.